

URBANE AGLOMERACIJE NA GLAVNIM RAZVOJNIM OSOVINAMA KAO POLOVI DEMOGRAFSKE REVITALIZACIJE SRBIJE

Branislav STOJANOVIĆ,* Gordana VOJKOVIĆ[▲]

Prostor Srbije u drugoj polovini 20. veka zahvaćen je procesom demografske tranzicije, čiji su osnovni (negativni) efekti posebno izraženi u poslednjim dekadama ovog veka (osetan pad prirodnog priraštaja, starenje stanovništva). Istovremeno, od 90-ih godina 20. veka ove snažne demografske promene praćene su i procesom socio-ekonomske tranzicije što je, uz određene krupne promene geo-političkog karaktera (raspad SFRJ, ratni sukobi), potenciralo i demografsku tranziciju u ovom prostoru, odnosno rezultiralo je jačanjem negativnih tendencija u ukupnom demografskom razvoju (promene u migracionim tokovima, još snažnije negativne promene u relevantnim populacionim strukturama, intenziviranje pada stopa nataliteta i, paralelno, značajan rast stopa mortaliteta i dr.). Evidentno je da ovaj složeni sistem uzročno-posledičnih veza i efekata, koji postepeno evoluiru u ozbiljnu prepreku ukupnog razvoja ovog prostora, zahteva i definisanje dobro razrađene strategije (uključujući i precizno određen instrumentarij za njeno sprovođenje) koja bi bila usmerena na zaustavljanje negativnih trendova u demografskom razvoju, kao i na stvaranje preduslova za početak dugoročne demografske revitalizacije Srbije. Međutim, ova strategija ne može se svesti samo na niz palijativnih mera (što, de facto, predstavlja aktuelna "populaciona politika" na državnom i lokalnom nivou), već mora predstavljati integralni segment politike regionalnog razvoja.

Za područje Srbije u drugoj polovini 20. veka karakteristične su značajne prostorno-demografske promene uzrokovane snažnim procesom primarne urbanizacije, tj. intenzivnim migracionim tokovima na relaciji selo-grad. Specifično je da ovaj proces ne gubi značajnije na intenzitetu čak ni u

* Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd.

▲ Geografski fakultet, Beograd.

periodu jačanja procesa demografske tranzicije, a njegovo usporavanje počinje tek "pražnjenjem" tradicionalnih demografskih "rezervoara" (naglašeno ruralnih sredina). Proces demografske polarizacije u Srbiji (populacioni rast gradova, i to prvenstveno doseljavanjem stanovništva) rezultirao je formiranjem zona demografske ekspanzije i zona konstantne depopulacije, s tim da ove dve zone imaju dijametralno suprotne osnovne prostorno-demografske karakteristike: zone demografske ekspanzije uglavnom imaju relativno mali prostorni obuhvat, visok stepen aglomeriranja stanovništva i aktivnosti, visok nivo opšte naseljenosti i relativno povoljne relevantne demografske strukture, a po pravilu predstavljaju imigraciono atraktivna visoko urbanizovana područja. Za razliku od njih, zone depopulacije predstavljaju demografski egzodusne, teritorijalno velike i relativno slabo naseljene prostore, dominantno ruralnog karaktera, sa konstantno opadajućom populacijom, kod koje su praktično svi negativni efekti (proces starenja stanovništva, konstantan pad stopa nataliteta i rast stopa opšteg mortaliteta) demografske tranzicije najizraženiji. Zone ekspanzije su formirane oko urbanih središta s ukupnim snažnim rastom (i demografskim i ekonomskim), a koja se uglavnom nalaze u arealima glavnih razvojnih osovina, od kojih je (savsko) dunavsko-moravska najznačajnija.

Značaj i važnost ove razvojne osovine proizilazi iz njenog položaja u zoni važnog međunarodnog multimodularnog saobraćajnog koridora (koridor X) koji predstavlja njenu okosnicu, a istovremeno je i glavna funkcionalna spojnica i najvažniji (prostorni) element njene integracije s okruženjem. Važnost ove razvojne osovine (ne samo u demografskom smislu) pokazuje i podatak da je u ovom području (formiranom od opština koje se nalaze u zoni koridora, odnosno u zoni ove razvojne osovine) 2002. godine živelo 3794,8 hiljada stanovnika, što predstavlja 50,6% stanovništva Centralne Srbije i Vojvodine, a na prostoru koji je samo 26% od ukupne teritorije ove dve makroceline, što znači da je ova zona, u proseku, dvostruko naseljenija od prostora Srbije (bez Kosova) u celini (Stojanović, Vojković, 2003). Specifično je da opštine u ovoj zoni imaju i znatno viši nivo nominalne urbanizacije (stepen koncentracije stanovništva u naseljima s formalnim statusom grada) koji je iznosio 66,9%, dok je proseka za Srbiju iznosio 56,4%. Uz to, od pet naselja sa više od 100 hiljada stanovnika (veliki urbani centri), četiri se nalaze u ovoj zoni (Subotica, Novi Sad, Beograd i Niš), a samo se Kragujevac nalazi nešto perifernije u odnosu na nju, ali u njenoj neposrednoj blizini. Ovi veliki gradski centri, u zoni koridora, 2002. godine koncentrišu čak oko 41% urbanog stanovništva Republike. Istovremeno, mreža od 32 naselja, s formalnim statusom grada, u arealu ove glavne razvojne osovine Srbije, a koji pripadaju kategoriji malih i gradova srednjih

veličina,¹ 2002. godine, obuhvata oko 16% republičke urbane populacije (ili više od jedne četvrtine, odnosno oko 27%, ukupnog stanovništva svih naselja te veličinske kategorije u ovom prostoru). Karakteristika ove zone je, uz značajan (prosečan) visoki nivo koncentracije stanovništva, i njena prostorna heterogenost, kad se radi o prostornom razmeštaju stanovništva: gusto naseljeni urbanizovani (prostorno mali) areali smenjuju sa sa relativno slabije naseljenim (prostorno velikim) ruralnim područjima. Međutim, ova, kao i ostale zone koncentracije stanovništva koje su formirane oko sekundarnih razvojnih osovina u prostoru Srbije, predstavlja područje sa značajnim populacionim potencijalom (i to posebno u kvalitativnom smislu) za eventualnu demografsku revitalizaciju Srbije. To se posebno odnosi na stanovništvo mreže malih (do 20 hiljada stanovnika) i srednjih gradova (20 do 100 hiljada stanovnika) koja je dobro razvijena u ovim zonama.

Tabela 1.

Promene u broju stanovnika, 1981-2002. god.

	Broj stanovnika			Indeksi		
	1981	1991	2002	1981/91	1991/02	1981/02
Veliki gradovi	1648800	1771162	1731125	107,4	97,7	105,0
Beograd	1087915	1168454	1119642	107,4	95,8	102,9
Niš	161376	175391	173724	108,7	99,0	107,7
Kragujevac	129017	147305	146373	114,2	99,4	113,5
Novi Sad	170020	179626	191405	105,6	106,6	112,6
Subotica	100472	100386	99981	99,9	99,6	99,5
Mali i srednji gradovi	2178681	2462127	2494771	113,0	101,3	114,5
Urbano stanovništvo	3827481	4233289	4225896	110,6	99,8	110,4
Ostalo stanovništvo	3901765	3589506	3272105	92,0	91,2	83,9
Ukupno stanovništvo	7729246	7822795	7498001	101,2	95,8	97,0
Centralna Srbija	5694464	5808906	5466009	102,0	94,1	96,0
Vojvodina	2034782	2013889	2031992	99,0	100,9	99,9

Izvor: Popis stanovništva 1991. godine, Knj. 4., SZS, Beograd, 1993; Popis stanovništva 2002., Knj. 2, RZS, Beograd, 2003.
Napomena: Podaci popisa 2002. godine nisu u potpunosti uporedivi sa podacima ranijih popisa zbog promena u metodologiji popisa (videti fus-notu 4). Podaci za ukupno stanovništvo Republike Srbije ne obuhvataju teritoriju Kosova i Metohije.

¹ U zoni dunavsko-moravskog koridora značajne promene odigrale su se do osamdesetih godina XX veka, kada dolazi do jačanja uloge srednjih gradova, i do značajnog porasta broja (sa 3 na 11) ovih gradova demografske veličine od 20-50.000 stanovnika (Tošić i sar. 2004: 49).

Proces dominantno primarne urbanizacije u prostoru Srbije rezultirao je naglim rastom urbanog stanovništva, posebno u periodu 1953-1981. godina. U ovom periodu broj stanovnika u gradskim naseljima Centralne Srbije i Vojvodine gotovo je utrostručen, indeks rasta 268, dok je njihov ukupni populacioni rast bio osetno sporiji, indeks 125 (Stojanović, 1990).

U periodu 1981-1991. godina rast urbanog stanovništva u ovom prostoru postepeno se usporava (indeks 111), a u periodu 1991-2002. godina njegov rast je stagnantan (tabela 1). U celini posmatrano, u protekle dve decenije (1981-2002. godina) trendovi razvoja ukupnog i urbanog stanovništva Srbije (bez Kosova) imaju isti smer. Međutim, ako se rast urbanog stanovništva posmatra diferencirano, po veličinskim kategorijama gradova, onda se jasno uočava tendencija populacione stagnacije većine velikih urbanih aglomeracija, kao i konstantna tendencija rasta demografske dimenzije većine gradova malih i srednjih veličina. Tako je, na primer, populacija naselja sa više od 100 hiljada stanovnika u Centralnoj Srbiji i Vojvodini u periodu 1953-1981. godina utrostručena (indeks rasta 317) dok je u periodu 1991-2002. godina manja za nešto više od 2%.² Istovremeno, kategorija malih i srednjih gradova ostvaruje blagi populacioni porast (od oko 1,2%). Specifično je da kod velikih gradova, u ovom međupopisnom periodu, najveći (relativni i apsolutni) pad ostvaruje centralna beogradska urbana aglomeracija, što pokazuje da (kao efekat socio-ekonomske tranzicije) ovaj urbani centar nema više onaj stepen imigracione atraktivnosti koji je imao ranije, a da istovremeno (kao posledica demografske tranzicije) nema snage da pad imigracione atraktivnosti kompenzuje pojačanom prirodnom reprodukcijom stanovništva.

Karakteristično je, međutim, kad se posmatra dinamika ukupnog stanovništva Srbije u poslednjim decenijama 20. veka, da se kao primaran efekat demografske tranzicije javlja izražena tendencija stagnacije. Tako je, na primer, u periodu 1981-1991. godina ukupna demografska veličina Srbije (bez Kosova) porasla za samo 1,2% (a u prethodnom međupopisnom periodu 1971-1981. godina porast je bio višestruko veći: 7,3%), a posmatrano po

² Manjim delom ovo smanjenje je i rezultat promena u metodologiji popisa stanovništva. Naime, u svim popisima do 2002. godine (1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine) statistika je koristila u metodologiji tzv. princip stalnog (de jure) stanovništva, što znači da je u popisnim jedinicama popisivano samo stanovništvo sa stalnim boravkom u njima. Međutim, u Popisu stanovništva 2002. godine prihvaćena je preporuka statistike UN i primenjen je princip prisutnog (de facto) stanovništva, tako da je u svakoj popisnoj jedinici popisom obuhvaćeno, praktično, samo stanovništvo koje je bilo prisutno u momentu popisa. Promena ovog osnovnog metodološkog pristupa u povremenom statističkom posmatranju stanovništva (popis) rezultira i razlikom u broju stanovnika prostornih jedinica obuhvaćenih popisom. Tako je, na primer, područje Srbije (bez Kosova) prema staroj popisnoj metodologiji 2002. godine imalo 7.893.125 stanovnika, a prema novoj 7.498.001 stanovnika (ili 395.124 stanovnika manje).

makrocelinama blago diferenciran – populacija Centralne Srbije neznatno raste, a Vojvodine stagnira (tabela 1). Negativne tendencije u ukupnom demografskom rastu Srbije nastavljaju se i u međupopisnom periodu 1991-2002. godina, tako da se njena ukupna populacija u ovoj dekadi smanjuje za oko 4%,³ s tim da se, posmatrano po makrocelinama, situacija osetno menja: populacija Centralne Srbije osetno opada (za oko 6%), a Vojvodine neznatno raste i to, prvenstveno, kao rezultat doseljavanja stanovništva iz nekadašnjih republika bivše SFRJ zahvaćenih ratnim sukobima, koji kompenzuju kako pad prirodnog priraštaja tako i snažan negativan emigracioni saldo ove makroceline, koji se javlja u ovom periodu kao rezultat krupnih geopolitičkih promena u okružujućem prostoru. Isto tako, značajne razlike se javljaju ako se dinamičke promene stanovništva posmatraju za gradsko (i to diferencirano po veličinskim kategorijama naselja) i ostalo (neurbano) stanovništvo. U periodu 1981-1991. godina, bez obzira na osetno smanjenje veličine tempa rasta urbanog stanovništva u Srbiji u odnosu na prethodne periode, ukupno stanovništvo gradova u ovom prostoru raste za nešto manje od 11%, ali osetno diferencirano. Naime, grupa velikih gradskih aglomeracija populaciono raste (7,4%) osetno sporije u odnosu na grupu malih i srednjih gradova, što pokazuje da već u ovoj dekadi najznačajniji razvojni centri ovog prostora (posebno zbog promena u svojoj funkcionalnoj strukturi) gube na imigracionoj atraktivnosti, tako da druga veličinska grupa (u kojoj još uvek dominira sekundarni sektor aktivnosti važan za masovnije zapošljavanje) preuzima njihovu ulogu relativno jakih imigracionih žarišta.

Tendencija smanjenja imigracione atraktivnosti velikih urbanih centara Srbije nastavlja se i u međupopisnom periodu 1991-2002. godina, tako da je ukupna populacija, u naseljima veličinske kategorije 100 hiljada stanovnika i više, smanjena za nešto više od 2%, a upravo beogradska centralna aglomeracija ima (i apsolutno i relativno) najizraženiji pad, dok ostale četiri ostvaruju stagnaciju. Za razliku od njih, grupa urbanih središta malih i srednjih veličina, u ovom periodu, u obe makroceline, ostvaruje blagi demografski rast (od 1,3%) i to bez obzira na efekte metodoloških promena u obuhvatu posmatranog (popisivanog) stanovništva.⁴ Istovremeno, mreža od 32 gradska naselja demografske veličine od 2 do 100 hiljada stanovnika (mali i srednji gradovi), koja se nalaze u zoni najvažnije razvojne osovine prostora Srbije (areal multimodularnog koridora X), populaciono je rasla

³ Ovaj pad je samo delimično rezultat metodoloških promena u popisu stanovništva (vidi fusnotu 2)

⁴ Mada, treba naglasiti, da i unutar ove grupe gradskih naselja postoji diferencijacija, i da je u periodu od 1991. do 2002. godine povećan broj onih naselja u kojima se stanovništvo smanjuje. To su prevashodno manja gradska naselja, do 10.000 stanovnika (19 njih), ali ima i gradova srednje veličine, kao što su Jagodina, Bor, Kruševac (Penev, 2004: 18).

neuporedivo bržim tempom: u periodu 1991-2002. godina ova mreža imala je rast od 7%.

Značaj urbanog stanovništva za (eventualnu) demografsku revitalizaciju Srbije proizilazi iz njegovih kvantitativnih, ali posebno kvalitativnih (strukturalnih) karakteristika. Ova kategorija stanovništva Republike, u poslednje dve međupopisne dekade (1981-2002. godina) bez obzira na efekte demografske i socio-ekonomske tranzicije, zatim na geo-političke promene i njihove (uglavnom negativne) uticaje kao i na neke elemente formalno-statističkog karaktera (promene u obuhvatu posmatranja koje otežavaju komparativnu analizu), ostvaruje signifikantan rast (više od 10%) za razliku od ukupne populacije ovog prostora, koja u ovom periodu ostvaruje evidentan pad (od 3%). Još je izraženiji pad neurbanog (ostalog) odnosno ruralnog stanovništva (za oko 16%), što je direktna posledica iseljavanja u gradove i jačanja procesa brzog demografskog starenja, tako da je (buduća) uloga ove kategorije populacije u mogućoj demografskoj revitalizaciji Srbije od sekundarnog značaja. Posmatrano po makrocelinama, u ove dve međupopisne dekade, demografska veličina prostora Centralne Srbije manja je za 4%, a Vojvodine je ostala praktično nepromenjena (pad od svega 0,1%). Međutim, i u ovom analiziranom periodu značajna je razlika u tempu demografskog rasta između urbanih središta posmatranih po veličinskim kategorijama. Tako je, na primer, tempo rasta velikih gradova (indeks 105) gotovo trostruko sporiji od tempa rasta malih i srednjih gradova (indeks 114,5) a Beograd (uz Suboticu) u grupi velikih urbanih aglomeracija ima najsporiji rast.

Osnovne trendove aktuelnog demografskog razvoja Srbije pokazuju i strukturalne promene dinamičkih karakteristika stanovništva ovog prostora (tabela 2). Prema raspoloživim popisnim podacima i podacima iz vitalne statistike u strukturi demografskog pada Srbije (bez Kosova), u međupopisnom periodu 1991-2002. godina (-324.794 stanovnika) dominantnu ulogu (ili udeo od 55,3%) ima biološka komponenta, dok je uticaj mehaničke (negativnog migracionog bilansa) osetno manji (udeo od 44,7%). Međutim, posmatrano makroregionalno, uočavaju se značajne razlike u jačini uticaja ove dve osnovne komponente dinamike stanovništva. Tako, na primer, kod populacionog pada područja Centralne Srbije (koji je iznosio -342.897 stanovnika, odnosno za oko 6% je veći od ukupnog populacionog pada republičkog prostora u celini), mehanička komponenta (migracije) predstavlja čak gotovo tri četvrtine (ili 73,5%) ostvarenog demografskog pada, a biološka (prirodni priraštaj) ima udeo od svega 26,5%. Ali kod vojvođanske populacije, koja u ovom međupopisnom periodu ostvaruje minimalan rast (manje od 1%), iako mehanička komponenta ima dominantnu ulogu (pozitivan migracioni saldo) u odnosu na biološku (visok

negativan prirodni priraštaj) ona, u značajnoj meri kompenzuje negativne efekte biološke komponente za razliku od makroceline Centralne Srbije gde ih još više potencira, što rezultira osetnim ukupnim demografskim padom (od oko 6%). Ako se odnos ovih komponenti posmatra po naseljima diferenciranim na urbana i neurbana, onda se uočavaju još izraženije razlike kad se radi o njihovim smerovima i jačini njihovog uticaja.

Tabela 2.

Veličina komponenti dinamike stanovništva (stope u ‰) u periodu 1991-2002.

	Broj stanovnika		Porast/ opadanje	Stopa rasta	Prirodni priraštaj	Stopa pr.pr.	Broj živorod.	Stopa natalit.	Broj umrlih	Stopa mortal.	Migrac. saldo	Stopa mig.s.
	1991	2002										
Veliki gradovi	1771162	1731125	-40037	-2,1	-19685	-1,0	199582	10,4	219267	11,4	-20352	-1,1
Beograd	1168454	1119642	-48812	-3,9	-18875	-1,5	125897	10,0	144772	11,5	-29937	-2,4
Niš	175391	173724	-1667	-0,9	3148	1,6	22776	11,9	19628	10,2	-4815	-2,5
Kragujevac	147305	146373	-932	-0,6	2649	1,6	17260	10,7	14611	9,1	-3581	-2,2
Novi Sad	179626	191405	11779	5,8	-641	-0,3	22608	11,1	23249	11,4	12420	6,1
Subotica	100386	99981	-405	-0,4	-5966	-5,4	11041	10,0	17007	15,4	5561	5,1
Mali i srednji gradovi	2462127	2494771	32644	1,2	25617	0,9	321742	11,8	296125	10,9	7027	0,3
Urbano stanovništvo	4233289	4225896	-7393	-0,2	5932	0,1	521324	11,2	515392	11,1	-13325	-0,3
Ostalo stanovništvo	3589506	3272105	-317401	-8,4	-179773	-4,8	374301	9,9	554074	14,7	-137628	-3,7
Ukupno stanovništvo	7822795	7498001	-324794	-3,9	-173841	-2,1	895625	10,6	1069466	12,7	-150953	-1,8
C. Srbija	5808906	5466009	-342897	-5,5	-90742	-1,5	665711	10,7	756453	12,2	-252155	-4,1
Vojvodina	2013889	2031992	18103	0,8	-83099	-3,7	229914	10,3	313013	14,1	101202	4,6

Izvor: Popis stanovništva 1991. godine, Knj. 4., SZS, Beograd, 1993; Popis stanovništva 2002., Knj. 2, RZS, Beograd, 2003; Dokumentacioni materijal vitalne statistike RZS.

Kad se radi o ukupnom urbanom stanovništvu, koje u posmatranom međupopisnom periodu u Srbiji neznatno opada, obe komponente imaju minimalne (i apsolutne i relativne) vrednosti, s tim što je biološka pozitivna, a mehanička negativna. Ali ako se posmatraju urbana središta prema veličini, onda se uočavaju značajne razlike, kako kad je reč o njihovim kvantitativnim, tako i kad se radi o njihovim kvalitativnim odlikama. Za grupu velikih gradova (više od 100 hiljada stanovnika) karakteristično je, u celini, da je njihova populaciona stagnacija rezultanta gotovo izbalansiranog (negativnog) uticaja obe komponente dinamike, s tim što je uticaj mehaničke (50,8%) neznatno jači od uticaja biološke (49,2%). Međutim, veliki urbani centri Srbije međusobno se značajnije razlikuju prema ovom obeležju. Tako, na primer, tri (Beograd, Novi Sad i Subotica) velike urbane aglomeracije u ovom međupopisnom periodu ostvaruju negativan prirodni priraštaj, a dve

(Niš i Kragujevac) pozitivan. Slično je i sa migracionim saldonom: Beograd, Niš i Kragujevac imaju negativan, a dva velika vojvodanska grada, Novi Sad i Subotica, pozitivan. Gotovo suprotne karakteristike strukture dinamičkih promena, u međupopisnom periodu 1991-2002. godina, ima veličinska kategorija malih i srednjih gradova u prostoru Republike. Njihov veoma blagi ukupan populacioni rast (od 32.664 stanovnika) predstavlja rezultatu pozitivne prirodne, ali i pozitivne (iako apsolutno i relativno) veoma male mehaničke komponente, s tim što je udeo prirodne (78,5%) višestruko veći od udela mehaničke komponente (21,5%). Međutim, osnovne tendencije u prirodnom kretanju stanovništva Srbije (posmatrano diferencirano prema prostornim celinama i tipovima naselja) evidentne su ako se posmatraju kvantitativne i kvalitativne odlike oba osnovna elementa (natalitet i opšti mortalitet) ove komponente dinamike. Istovremeno, uočavaju se i uzročno-posledične veze s promenama u najvažnijoj demografskoj strukturi ovog prostora (starosnoj), kao i bitni elementi za ocenu o prostornom rasporedu osnovnih potencijala za eventualnu demografsku revitalizaciju područja Republike.

Sadašnji nivo obnavljanja stanovništva Srbije sintezni je rezultat dugotrajnih i složenih promena u prirodnom priraštaju i osnovnim strukturama stanovništva. U prvim fazama urbanizacije stalno podmlađivanje gradskog stanovništva doseljenicima fertilno i radno najsposobnijeg uzrasta nesumnjivo je uticalo na povećanu reproduktivnu snagu ove populacije stvarajući povoljne demografske uslove za natalitet i prirodno obnavljanje stanovništva. Na taj način se već početkom sedamdesetih godina težište osnovnih demografskih procesa (nataliteta) pomerilo sa seoske na gradsku populaciju (Rančić, 1984/85). Pri tome se, usled stalnog porasta mortaliteta seoske populacije, konstanto smanjivalo njeno učešće u prirodnom priraštaju Srbije. Činjenica je da devedesetih godina samo urbano stanovništvo Srbije (bez Kosova) ostvaruje pozitivan prirodni priraštaj (tabela 2). Ukupan negativan saldo prirodnog kretanja stanovništva Srbije umanjen je, iako izrazito niskim (od svega 0,13%) pozitivnim prirodnim priraštajem urbanog stanovništva. Interesantno je, međutim, da veliki gradovi gube svoj primat, odnosno da i u njima dolazi do pojave negativnog prirodnog priraštaja (Beograd -1,5%, Novi Sad -0,3% i Subotica -5,4%) i da, u stvari, samo mali i srednji gradovi obezbeđuju prirodno obnavljanje svog stanovništva.

U poslednjem međupopisnom intervalu, posmatrano po makrocelinama, primećuje se relativna ujednačenost nivoa nataliteta i veće razlike u nivou mortaliteta, koje su uslovljene u najvećoj meri starosnom strukturom stanovništva, i koje i određuju razlike u nivou prirodnog priraštaja. Milena Spasovski ukazuje na izuzetnu složenost regionalnih aspekata prirodnog obnavljanja stanovništva Srbije, kao i na evidentne disproporcije na

mezoregionalnom nivou. Autorka ističe da su naselja sa negativnim prirodnim priraštajem dominantno seoska, ali i da je 1995. godine, negativan prirodni priraštaj zabeležen kod 37% gradova u Srbiji, 17% gradova u Centralnoj Srbiji i 62% gradova u Vojvodini (Spasovski, 2003: 59). Visok negativan prirodni priraštaj neurbanog stanovništva, pored drugih faktora nedemografske prirode, rezultat je i izrazito nepovoljne starosne strukture ove populacije, o čemu jasno govori visoka opšta stopa mortaliteta od 14,7%. Istovremeno, ovu populaciju odlikuje i najniža stopa nataliteta, posmatrana po makrocelinama, od 9,9‰, mada je stopa opšteg fertiliteta još uvek iznad prosečnog nivoa Srbije (bez Kosova). Snažan proces emigracije iz seoskih područja, pri čemu je, kao što je poznato, bila prisutna selektivnost migracija u kojima je u većoj meri učestvovalo žensko stanovništvo, imao je za posledicu izrazito slabljenje fertilnog kontingenta na ovim prostorima. Već 1991. godine udeo fertilnog kontingenta u ukupnom neurbanom stanovništvu Srbije (bez Kosova) sveden je na svega 1/5 populacije (21,3%), a njegovo učešće u ukupnom fertilnom stanovništvu Srbije iznosilo je 41,1%. Istovremeno, u urbanoj populaciji udeo fertilnog kontingenta iznosio je 26,2%. Prema poslednjem popisu 2002. godine, oko 60% žena fertilne starosti živelo je u gradskim sredinama, dok je njihovo učešće u neurbanoj populaciji Srbije (bez Kosova) smanjeno na 39,1%. I mada je, u celini posmatrano, opšta stopa fertiliteta u neurbanim sredinama još uvek najviša u Srbiji (prosečno 46,2‰ tokom međupopisnog intervala od 1991-2002. godine), kao posledica konstantnog opadanja broja žena fertilne starosti, od ukupnog broja živorođenja u Srbiji (bez Kosova) u neurbanizovanim sredinama rađa se 41,8%.

Pored ove značajne razlike između urbane i neurbane populacije, podaci u tabeli 2 jasno ukazuju na pojavu značajne diferencijacije i unutar gradskih sredina u zavisnosti od njihove veličine. Fertilitet stanovništva u gradovima do 100.000 stanovnika (stopa opšteg fertiliteta 45,1‰) prati viši nivo fertiliteta neurbanog stanovništva i značajno je viši od fertiliteta stanovništva velikih gradova (stopa fertiliteta 40,2‰). Niš je jedino naselje u grupi velikih aglomeracija sa stopom opšteg fertiliteta u poslednjem međupopisnom intervalu od 45,3‰, dok su u Beogradu, Kragujevcu i Subotici stope opšteg fertiliteta već snižene ispod 40‰. Mali i srednji gradovi učestvuju sa preko 60% u ukupnom broju živorođenja u urbanim sredinama i, s obzirom na to da postaju nosioci reprodukcije stanovništva, mogu se posmatrati i kao polovi buduće demografske revitalizacije Srbije.

Raspravljajući o relacijama migracije, urbanizacija i prirodno kretanje stanovništva Miroljub Rančić u svom radu iz 1984-85. godine ukazuje da migracije iz sela u grad, bez obzira da li je u pitanju seoska sredina, u kojoj migracije utiču na slabljenje fertilno najsposobnijih generacija, ili gradska, u

kojoj dolazi do njihovog osnaživanja, po svojim posledicama na prirodno obnavljane stanovništva ni u jednom slučaju nemaju pozitivan karakter. I kod seoskog stanovništva usled stalne erozije generacija i kod gradskog usled povećane kontrole nataliteta, čime se nedovoljno iskorišćavaju povoljni uslovi koje stvara starosna struktura, dolazi do smanjenja prirodnog priraštaja i mogućnosti sopstvenog obnavljanja. "Kada je ovaj proces dugotrajan i društveno nekontrolisan, kao na većini naših područja", ističe Rančić, "onda se proces starenja stanovništva širi, produbljuje i teško zaustavlja" (Rančić, 1984-1985). To najbolje potvrđuje aktuelna starosna struktura stanovništva Srbije. Srazmera uzročno-posledičnih veza između prirodnog kretanja i starenja stanovništva Srbije može se sagledati uporednim praćenjem promena u starosnoj strukturi stanovništva, kako po makrocelinama tako i u zavisnosti od tipa i veličine naselja, prikazanim u tabeli 3.

Podaci poslednjeg popisa odslikavaju razmere intenzivnog procesa starenja stanovništva Srbije, tokom koga su se udeli mladog (22,3%) i starog (22,5%) stanovništva u potpunosti izjednačili. Interesantno je da su se u pogledu učešća mladog stanovništva izgubile razlike između područja, kako posmatrano po makrocelinama, tako i one koje su postojale između urbanog i neurbanog stanovništva. Koliko još 1991. godine udeo mladog stanovništva iznosio je 26,7% u urbanoj populaciji prema 24,5% u neurbanoj, da bi se njihov udeo kod obe populacije smanjio na oko 22%. Urbano stanovništvo danas odlikuju još uvek povoljniji odnosi mlađih starosnih grupa, mlađeg (27,8%) i starijeg (29,6%) sredovečnog stanovništva i relativno niže učešće starog stanovništva, mada i u ovoj populaciji ono čini gotovo jednu njenu petinu (19,6% u urbanim sredinama prema 26,2% u neurbanim). Ta razlika u učešću stanovništva starijeg od 60 godina određuje i razlike u nivou indeksa starenja: 0,87 u urbanoj populaciji prema 1,18 u neurbanoj. S obzirom na to da je neurbano stanovništvo prema popisu iz 1991. godine već bilo u stadijumu duboke demografske starosti, o gradskim aglomeracijama govorilo se kao o sredinama povećane reproduktivne snage i povoljnijeg demografskog razvoja. Naime, iste godine urbana populacija nalazila se tek na prelazu ka stadijumu demografska starost. Međutim, negativni demografski trendovi, pre svega konstantno opadanje nataliteta, uticali su na to da se i u urbanim sredinama proces starenja veoma intenzivirao, tako da se danas urbana populacija nalazi u prvim fazama stadijuma duboka demografska starost. Istovremeno, u neurbanim sredinama stanovništvo je, prema pojedinim obeležjima, zakoračilo ka stadijumu najdublje demografske starosti.

Tabela 3.
Promene u starosnoj strukturi stanovništva, 1991-2002. godina

	Broj stanovnika 1991. godine					Struktura u %				Indeks starenja
	Svega	0-19	20-39	40-59	60 +	0-19	20-39	40-59	60 +	
Veliki gradovi	1771162	431863	507087	495320	283282	24,4	28,6	28,0	16,0	0,66
Beograd	1168454	271258	326842	326240	193372	23,2	28,0	27,9	16,5	0,71
Niš	175391	46832	52236	50600	24870	26,7	29,8	28,8	14,2	0,53
Kragujevac	147305	43277	47446	38821	17196	29,4	32,2	26,4	11,7	0,40
Novi Sad	179626	44527	51612	52846	29636	24,8	28,7	29,4	16,5	0,67
Subotica	100386	25969	28951	26813	18208	25,9	28,8	26,7	18,1	0,70
Mali i srednji gradovi	2462127	699135	753477	654982	336481	28,4	30,6	26,6	13,7	0,48
Urbano stanovništvo	4233289	1130998	1260564	1150302	619763	26,7	29,8	27,2	14,6	0,55
Ostalo stanovništvo	3589506	878542	957840	928639	795400	24,5	26,7	25,9	22,2	0,91
Ukupno stanovništvo	7822795	2009540	2218404	2078941	1415163	25,7	28,4	26,6	18,1	0,70
C. Srbija	5808906	1491737	1642267	1536534	1047594	25,7	28,3	26,5	18,0	0,70
Vojvodina	2013889	517803	576137	542407	367569	25,7	28,6	26,9	18,3	0,71
	Broj stanovnika 2002. godine					Struktura u %				Indeks starenja
	Svega	0-19	20-39	40-59	60 +	0-19	20-39	40-59	60 +	
Veliki gradovi	1731125	357792	480595	512751	370701	20,7	27,8	29,6	21,4	1,04
Beograd	1119642	223269	307845	330467	251496	19,9	27,5	29,5	22,5	1,13
Niš	173724	38259	48872	51130	34404	22,0	28,1	29,4	19,8	0,90
Kragujevac	146373	33758	40906	45747	25132	23,1	27,9	31,3	17,2	0,74
Novi Sad	191405	40433	55386	55633	39469	21,1	28,9	29,1	20,6	0,98
Subotica	99981	22073	27586	29774	20200	22,1	27,6	29,8	20,2	0,92
Mali i srednji gradovi	2494771	592087	693108	737895	457884	23,7	27,8	29,6	18,4	0,77
Urbano stanovništvo	4225896	949879	1173703	1250646	828585	22,5	27,8	29,6	19,6	0,87
Ostalo stanovništvo	3272105	722533	805748	863273	855704	22,1	24,6	26,4	26,2	1,18
Ukupno stanovništvo	7498001	1672412	1979451	2113919	1684289	22,3	26,4	28,2	22,5	1,01
C. Srbija	5466009	1212430	1433543	1532085	1248592	22,2	26,2	28,0	22,8	1,03
Vojvodina	2031992	459982	545908	581834	435697	22,6	26,9	28,6	21,4	0,95
<p>Izvor: Popis 91, Stanovništvo – Pol i starost, knj. 4, SZS, Beograd, 1993; Popis stanovništva u 2002. - Pol i starost, knj. 2, RZS, Beograd, 2003.</p> <p>Napomena: Razlika do ukupnog broja je "nepoznato". Podaci popisa 2002. godine nisu u potpunosti uporedivi sa podacima ranijih popisa zbog promena u metodologiji popisa (videti fus-notu 2). Podaci za ukupno stanovništvo Republike Srbije ne obuhvataju teritoriju Kosova i Metohije.</p>										

Prisutne razlike između gradskih naselja, a u zavisnosti od njihove veličine, ogledaju se u tome što se u malim i srednjim gradovima smanjenje broja mladih odigravalo nešto sporijim tempom (broj stanovnika do 19 godina starosti smanjen je za oko 15%, a u velikim gradovima za preko 17%). Obrnuto, opadanje mlađeg sredovečnog stanovništva od 20-39 godina starosti bilo je brže u malim i srednjim gradovima (za 8% prema 5% u velikim gradovima), kao što je i povećanje starijih starosnih grupa bilo intenzivnije u njima. Ukupno posmatrano, u gradskoj sredini stanovništvo starije od 60 godina povećano je za preko 30%.

U 1991. godini mali i srednji gradovi imali su najpovoljniju starosnu strukturu i prema većini odlika svoje populacije nalazili su se na "pragu demografske starosti", ali je činjenica da se već tada, prema relativno nižem udelu mladog stanovništva, populacija kretala ka sledećem stadijumu. Tokom narednih 11 godina, do popisa 2002. godine, i populacija malih i srednjih gradova ušla je u stadijum "demografske starosti", a prema tempu smanjenja učešća mladog i mlađeg sredovečnog stanovništva već je na prelazu ka "dubokoj demografskoj starosti". Ipak, u odnosu na ukupno stanovništvo Srbije, ali i u odnosu na velike gradske aglomeracije, mali i srednji gradovi imaju relativno najpovoljniju starosnu strukturu stanovništva. Među velikim gradskim aglomeracijama, u Beogradu su najnepovoljniji odnosi velikih starosnih grupa, najmanje učešće mladog stanovništva (19,9%) i najveće učešće starog stanovništva (22,5%). S druge strane, Kragujevac je grad sa najpovoljnijom starosnom strukturom stanovništva među velikim gradovima (indeks starenja 0,74), ali je i u njemu došlo do velikog skoka u starenju stanovništva: sa "praga demografske starosti" ova populacija je tokom poslednjeg međupopisnog intervala ušla u stadijum "demografska starost", sa udelom mladog stanovništva koji se već spustio na 23,1% i visokim učešćem starijeg sredovečnog stanovništva od 31,3%, koje govori o tendenciji intenziviranja procesa starenja i u ovoj gradskoj aglomeraciji.

Promene u starosnoj strukturi odrazile su se i na veličinu i učešće svih funkcionalnih kontingenata stanovništva (tabela 4). Na području Centralne Srbije smanjeni su svi kontingenti, dok je mehanički priliv stanovništva u Vojvodini usporio opadanje (predškolski i školski) ili omogućio stagnaciju (radni i fertilni) pojedinih kontingenata. Ukupno posmatrano, tokom poslednjeg međupopisnog perioda na području Srbije (bez Kosova) predškolski kontingent smanjen je za jednu četvrtinu, broj dece uzrasta 7-14 godina opao je za 18%, radni kontingent za 5%, a najsporije je opadao broj žena fertile starosti, za 3%. Najintenzivnije promene u veličini predškolskog, radnog i fertilnog kontingenta bile su u neurbanim sredinama, gde su svi kontingenti smanjeni, dok su u urbanim sredinama tendencije išle u

Tabela 4.
Promene u veličini funkcionalnih kontingenata, 1991-2002. godina

	Ukupno stanovn.	Kontingenti 1991. god.				Udeo u ukupnom stanovn.			
		0-6	7-14	radni	fertilni	0-6	7-14	radni	fertilni
Veliki gradovi	1771162	135169	183390	1164884	453705	7,6	10,4	65,8	25,6
Beograd	1168454	83858	115033	759022	294154	7,2	9,8	65,0	25,2
Niš	175391	15273	19559	119590	46553	8,7	11,2	68,2	26,5
Kragujevac	147305	14012	18432	100442	40297	9,5	12,5	68,2	27,4
Novi Sad	179626	13765	19019	121128	47494	7,7	10,6	67,4	26,4
Subotica	100386	8261	11347	64702	25207	8,2	11,3	64,5	25,1
Mali i srednji gradovi	2462127	229326	293616	1645458	644848	9,3	11,9	66,8	26,2
Urbano stanovništvo	4233289	364495	477006	2810342	1098553	8,6	11,3	66,4	26,0
Ostalo stanovništvo	3589506	293820	351595	2251401	765449	8,2	9,8	62,7	21,3
Ukupno stanovništvo	7822795	658315	828601	5061743	1864002	8,4	10,6	64,7	23,8
C. Srbija	5808906	488512	611974	3752966	1382061	8,4	10,5	64,6	23,8
Vojvodina	2013889	169803	216627	1308777	481941	8,4	10,8	65,0	23,9
	Ukupno stanovn.	Kontingenti 2002. god.				Udeo u ukupnom stanovn.			
		0-6	7-14	radni	fertilni	0-6	7-14	radni	fertilni
Veliki gradovi	1731125	106769	139199	1151408	449974	6,2	8,0	66,5	26,0
Beograd	1119642	67129	86687	738735	288194	6,0	7,7	66,0	25,7
Niš	173724	11238	15352	116366	44886	6,5	8,8	67,0	25,8
Kragujevac	146373	9260	12978	101356	39902	6,3	8,9	69,2	27,3
Novi Sad	191405	12358	15559	128490	51363	6,5	8,1	67,1	26,8
Subotica	99981	6784	8623	66461	25629	6,8	8,6	66,5	25,6
Mali i srednji gradovi	2494771	173237	240043	1673611	651320	6,9	9,6	67,1	26,1
Urbano stanovništvo	4225896	280006	379242	2825019	1101294	6,6	9,0	66,9	26,1
Ostalo stanovništvo	3272105	215312	302201	1971678	708023	6,6	9,2	60,3	21,6
Ukupno stanovništvo	7498001	495318	681443	4796697	1809317	6,6	9,1	64,0	24,1
C. Srbija	5466009	360727	493829	3476003	1312721	6,6	9,0	63,6	24,0
Vojvodina	2031992	134591	187614	1320694	496596	6,6	9,2	65,0	24,4

Izvor: Popis 91, Stanovništvo – Pol i starost, knj. 4, SZS, Beograd, 1993; Popis stanovništva u 2002. - Pol i starost, knj. 2, RZS, Beograd, 2003.

pravcu nešto sporijeg smanjenja kontingenta dece predškolskog (za 23%) i bržeg opadanja kontingenta dece školskog uzrasta (za 20%) u odnosu na neurbano stanovništvo (smanjenje od 14%), i stagnaciji radnog i fertilnog kontingenta, usled još uvek povoljnog delovanja imigracije stanovništva. Pri tome su stagnaciju radnog i fertilnog kontingenta u urbanim sredinama obezbeđivali mali i srednji gradovi, jer je u velikim gradovima već započeo proces njihovog opadanja. Treba naglasiti da se udeo radnog kontingenta u ukupnom stanovništvu velikih gradova i dalje povećava kao rezultat dostignute faze starenja stanovništva, ali se njegov broj u apsolutnom iznosu smanjuje, sa 1.164.884 u 1991. godini na 1.151.408 u 2002. godini. U malim i srednjim gradovima, pored povećanja učešća ovog kontingenta u ukupnoj populaciji, došlo je i do njegovog porasta u apsolutnom iznosu.

S druge strane, u malim i srednjim gradovima tokom poslednjeg međupopisnog intervala zapaža se intenzivnije opadanje kontingenta dece predškolskog uzrasta, a razloge treba potražiti u činjenici da je u velikim gradovima već u prethodnom periodu značajno smanjeno učešće ovog kontingenta. Naime, popisom iz 1991. godine utvrđeno je da veliki gradovi imaju najmanji udeo dece do 6 godina starosti (7,6%), kako u odnosu na neurbano stanovništvo (8,2%), tako i u odnosu na male i srednje gradove (9,3%). Ovo potvrđuje i činjenica da je među velikim gradovima upravo u Kragujevcu, naselju sa relativno najpovoljnijom starosnom strukturom među velikim gradovima, došlo do najdrastičnijeg smanjenja kontingenta dece predškolskog (za više od jedne trećine) i školskog uzrasta (za 30%) tokom poslednjeg međupopisnog intervala.

Kao što se vidi, najveće promene vezane su za drastično smanjenje predškolskog kontingenta u svim populacijama, što ukazuje da danas postaju sve vidljiviji efekti dugotrajnih negativnih demografskih kretanja, odnosno da oni dobijaju sve više na zamahu. Prethodno su već istaknute direktne negativne posledice smanjenja fertilnog kontingenta. Ovde skrećemo pažnju da smanjeni priliv novih generacija, iskazan preko veličine kontingenata dece od 0-6 i 7-14 godina, takođe ukazuje na trend promene veličine fertilnog kontingenta i govori o budućim mogućnostima biološke reprodukcije stanovništva. U svim sredinama, bez obzira da li se radi o gradskim ili seoskim naseljima, kontingenti dece do 14 godina smanjeni su za preko 20%, pri čemu se zapaža da je danas ovo opadanje dinamičnije u gradskim sredinama, posebno u velikim gradovima.

* * *

Rezultati analiza pokazuju da složen proces demografske i socio-ekonomske tranzicije u prostoru Srbije rezultira kako jačanjem negativnih tendencija u njenom ukupnom populacionom razvoju, tako i nekim promenama

prostorno-demografskog karaktera (nova polarizacija prema raspoloživim potencijalima za demografsku revitalizaciju) koje će imati značajan uticaj na buduće demografske tokove ovog područja. To se, prvenstveno, odnosi na snaženje kontingenata stanovništva bitnih za buduću reprodukciju stanovništva, i to u dominantno urbanim sredinama (posebno malim i gradovima srednjih veličina), kao i na neke značajnije transformacije glavnih, unutrašnjih, migracionih tokova (porast imigracione atraktivnosti manjih urbanih sredina). Pojednostavljeno, proces starenja stanovništva, u analiziranom periodu, osetno bržim tempom se odvija kod populacija neurbanih (ruralnih i mešovitih) sredina (vrednost indeksa starenja u periodu 1991-2002. godina porasla je za gotovo 30%), a udeo kontingenta starog stanovništva (60 i više godina) povećan je za oko 18%, tako da na kraju posmatranog perioda obuhvata već više od 1/4 ukupnog stanovništva ovih sredina. Međutim, ono što je posebno značajan negativni efekat demografske tranzicije u ovom prostoru je činjenica da i pojedine populacije nekih velikih gradskih aglomeracija ostvaruju isto tako veoma brz tempo procesa starenja stanovništva, ali suprotno od ruralnih sredina (gde je to, prvenstveno, rezultat rasta kategorije starog stanovništva) ovaj tempo je rezultat kako osetnog smanjenja kontingenta mladog stanovništva (do 19 godina starosti), tako i rasta kontingenta stare populacije. Tako je, na primer, veličina kontingenta mladog stanovništva u Beogradu, u periodu 1991-2002. godina, smanjena za oko 18%, starog je porasla za čak 30%, a vrednost indeksa starenja porasla je za oko 24%, tako da je ovo demografski najveće urbano središte Srbije, prema ovim obeležjima, sličnije neurbanim (ruralnim) sredinama ovog prostora nego, na primer, grupi malih i srednjih gradova. Slične tendencije negativnih transformacija u najvažnijoj demografskoj strukturi pokazuju i populacije Novog Sada i Subotice, dok se kod populacija Niša i Kragujevca ovaj proces nešto sporije odvija, ali istim smerom. Istovremeno, ove značajne promene praćene su i konstantnim snižavanjem stopa nataliteta u velikim urbanim centrima Republike, i to bez obzira što je, u posmatranom periodu, udeo fertilnog kontingenta u blagom porastu.

Za razliku od grupe velikih gradskih aglomeracija, gradovi koji pripadaju kategoriji demografski malih (od 2 do 20 hiljada) i srednje velikih (od 20 do 100 hiljada stanovnika) urbanih sredina u posmatranom međupopisnom periodu, iako su njihove populacije isto tako zahvaćene procesom demografske tranzicije, ostvaruju promene u starosnoj strukturi stanovništva (i u apsolutnoj i relativnoj veličini funkcionalnih kontingenata) koje znatno manje reflektuju negativne uticaje ovog procesa, jer su amortizovani ne samo nešto višim stopama nataliteta, u odnosu kako na velike gradove tako i u odnosu na većinu naselja ostalih kategorija (ruralnih ili mešovitih) i nižim stopama opšteg mortaliteta, već i gotovo izbalansiranim odnosom emigracionog

i imigracionog bilansa, što rezultira blagim, ali pozitivnim ukupnim migracionim saldonom. Ovako, relativno povoljan odnos osnovnih komponenti dinamike stanovništva u naseljima ove veličinske kategorije rezultirao je osetnim usporavanjem procesa starenja, odnosno ne tako značajnim smanjenjem relativne i apsolutne veličine kontingenta mladog, ali i blažim rastom kontingenta starog stanovništva. Veličina indeksa starenja u ovoj populaciji tako je i dalje, na kraju posmatranog perioda (2002. godina), ostala osetno niža ne samo od proseka Srbije u celini (svega oko 76% od tog proseka), već je niža i od vrednosti za celu republičku urbanu populaciju, a posebno u poređenju sa vrednostima indeksa za stanovništvo velikih urbanih sredina.

Rezultati ove analize pokazuju da, s obzirom na ublažene efekte demografske tranzicije (usporen proces starenja, još uvek relativno povoljna, posebno u poređenju s drugim sredinama, starosna struktura stanovništva, kao i relativna veličina funkcionalnih kontingenata) koje pokazuje populacija grupe malih i gradova srednjih demografskih veličina, upravo ova urbana središta predstavljaju najsnažnije polove za eventualnu demografsku revitalizaciju Srbije. Posebno iz razloga što je nivo njihovog vitaliteta osetno viši od nivoa ne samo u ruralnim već i u velikim urbanim sredinama, zatim što, posmatrano na duži period, očekivani nivo starenja njihovog stanovništva će i dalje ostati niži od prosečnog za celu populaciju Republike. Uz to, realna su očekivanja, zasnovana na dosadašnjim trendovima, da će proces socio-ekonomske tranzicije, u naseljima ove veličinske kategorije, biti brže završen nego u ruralnim sredinama ili u velikim urbanim aglomeracijama, koje zbog svoje funkcionalne strukture i njene kompleksnosti i glomaznosti pokazuju inerciju koja u značajnoj meri usporava, ili čak koči, proces transformacije. Na taj način u malim i srednje demografski velikim urbanim središtima, relativno brzo bio bi stvoren povoljan socijalni okvir (stabilnost, sigurnost, perspektiva) koji je važan preduslov za oživljavanje biološke reprodukcije stanovništva, a što bi, uz ostale demografske efekte (usporavanje rasta opštih stopa mortaliteta, usporavanje procesa starenja stanovništva, i dr.) imalo pozitivan uticaj, ne samo na ukupan populacioni razvoj ovih urbanih centara, već i na pokretanje procesa demografske revitalizacije celog područja Srbije.

Literatura

- PENEV, G. (2004). "Demografske promene u Srbiji , 1991-2002.", *Pregled SCG* (Beograd: Jugoslovenski pregled), god. XLVIII, br. 2.
- RANČIĆ, M. (1984/85). "Migracije, urbanizacija i prirodno kretanje stanovništva", *Stanovništvo* (Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN), god. XXII-XXIII, br. 3-4.
- RZS (2003). *Opštine u Republici Srbiji 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku).
- RZS (2003). *Popis stanovništva 2002.*, Knj. 2, (Beograd: Republički zavod za statistiku).
- RZS Dokumentacioni materijal vitalne statistike, 1981-2002. (Beograd: Republički zavod za statistiku).
- SPASOVSKI, M. (2003). "Depopulacija i populaciona ekspanzija – rezultat demografske tranzicije i osnova regionalizacije", *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, Posebna izdanja, knj. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- STOJANOVIĆ, B. (1990). "Proces urbanizacije", *Problemi regionalnog razvoja Srbije*, (Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN).
- STOJANOVIĆ, B. i G. VOJKOVIĆ (2003). "Osnovne prostorno-demografske karakteristike zone koridora X u Srbiji", *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (Niš: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu).
- SZS (1993). *Popis 1991., Stanovništvo – pol i starost, podaci po naseljima i opštinama*, knj. 4, (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- TOŠIĆ, B., D. MATIJEVIĆ i V. LUKIĆ (2004). "Dunavsko-moravski koridor – naselja", Posebna izdanja, knj. 62, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- VELJKOVIĆ, A., R. JOVANOVIĆ i B. TOŠIĆ (1995). "Gradovi Srbije – centri razvoja u mreži naselja", Posebna izdanja, knj. 44, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).

Branislav Stojanović, Gordana Vojković

Urbane aglomeracije na glavnim razvojnim osovinama kao polovi demografske revitalizacije Srbije

Rezi me

Za područje Srbije karakteristične su u drugoj polovini 20. veka značajne prostorno-demografske promene uzrokovane snažnim procesom primarne urbanizacije, tj. intenzivnim migracionim tokovima na relaciji selo-grad. Zone ekspanzije formirane su oko urbanih središta s ukupnim snažnim rastom (i demografskim i ekonomskim), a koja se, uglavnom, nalaze u arealima glavnih razvojnih osovina, od kojih je (savsko) dunavsko-moravska najznačajnija. Važnost

ove razvojne osovine (ne samo u demografskom smislu) pokazuje i podatak da je u ovom području (formiranom od opština koje se nalaze u zoni koridora) 2002. godine živelo 3794,8 hiljada stanovnika, što predstavlja 50,6% stanovništva Centralne Srbije i Vojvodine. S obzirom na to koju teritoriju obuhvata, ova zona je, u proseku, dvostruko naseljenija od prostora Srbije (bez Kosova) u celini. Uz to, od pet naselja s više od 100 hiljada stanovnika (veliki urbani centri), četiri se nalaze u ovoj zoni (Subotica, Novi Sad, Beograd i Niš) a samo se Kragujevac nalazi nešto perifernije u odnosu na nju, ali u njenoj neposrednoj blizini. Veliki gradski centri u zoni koridora X 2002. godine koncentrisali su čak 41% urbanog stanovništva Republike. Istovremeno, tome treba dodati i mrežu od 32 naselja u arealu ove glavne razvojne osovine Srbije, koja pripadaju kategoriji malih i gradova srednjih veličina, i koja obuhvataju oko 16% republičke urbane populacije. Tako se ova, kao i ostale zone koncentracije stanovništva, koje su formirane oko sekundarnih razvojnih osovine u prostoru Srbije, izdvaja kao područje sa značajnim populacionim potencijalom.

Upravo zato, u ovom radu izvršen je pokušaj da se utvrdi uloga i značaj urbanih aglomeracija na glavnim razvojnim osovinama za eventualnu demografsku revitalizaciju Srbije. Značaj urbanog stanovništva proizilazi iz njegovih kvantitativnih, ali posebno kvalitativnih (strukturnih) karakteristika. Ova kategorija stanovništva Republike, u poslednje dve međupopisne dekade (1981-2002. godina), bez obzira na efekte demografske i socio-ekonomske tranzicije, zatim na geo-političke promene i njihove (uglavnom negativne uticaje), ostvaruje signifikantan rast (više od 10%) za razliku od ukupne populacije ovog prostora, koja ostvaruje evidentan pad (od 3%). Još je izraženiji pad ruralnog stanovništva (za oko 16%), tako da je njegova (buduća) uloga u mogućoj demografskoj revitalizaciji Srbije od sekundarnog značaja. Već početkom sedamdesetih godina težište osnovnih demografskih procesa (nataliteta) pomerilo se sa seoske na gradsku populaciju. Činjenica je da je devedesetih godina samo urbano stanovništvo Srbije (bez Kosova) ostvarivalo pozitivan prirodni priraštaj. Međutim, interesantno je da veliki gradovi krajem XX veka gube svoj primat, odnosno da i u njima dolazi do pojave negativnog prirodnog priraštaja (Beograd -1,5‰, Novi Sad -0,3‰ i Subotica -5,4‰) i da, u stvari, samo mali i srednji gradovi obezbeđuju prirodno obnavljanje svog stanovništva. Oni učestvuju sa preko 60% u ukupnom broju živorođenja u urbanim sredinama i, s obzirom na to da postaju nosioci reprodukcije stanovništva, mogu se posmatrati i kao polovi buduće demografske revitalizacije Srbije.

Ključne reči: *urbane aglomeracije, stanovništvo, demografska revitalizacija, Srbija*

Branislav Stojanović, Gordana Vojković

Urban Agglomerations on Main Development Axes as Poles of Demographic Revitalization of Serbia

S u m m a r y

Significant geographical-demographic changes are characteristic for the region of Serbia in the second half of the 20th century, which were caused by a dynamic primary urbanization process, namely intense migrational trends between village and town. Expansion zones were formed around urban centers with total intense growth (both demographic and economic), which are mainly found in land areas of main development axes, whereby the (Sava) Danube-Morava one is the most significant. The importance of this development axis (not only in the demographic sense) is

indicated by the fact that in this region (composed of districts which are located in the corridor zone) 3794.8 thousand people lived in 2002, which represents 50.6% of the population of Central Serbia and Vojvodina. Taking into consideration the territory it consists of, this zone is populated twice as much in average than the region of Serbia (without Kosovo) as a whole. Along with that, out of the five urban areas with more than 100 thousand people (large urban centers), four are located in this zone (Subotica, Novi Sad, Belgrade and Niš) and only Kragujevac is located somewhat on the outskirts in relation to it, but in its immediate proximity. Large town centers in corridor zone X concentrated as much as 41% of the Republic urban population in 2002. At the same time, a network of 32 settlements in the land area of this main development axis of Serbia which belong to the category of small and medium size towns, and which cover about 16% of the republic urban population should be added to this. Consequently this zone, as other concentrated population zones, which are formed around secondary development axes on the territory of Serbia, is identified as a region with significant population potential.

For that very reason, there was an attempt in this paper to determine the role and significance of urban agglomerations on main development axes for possible demographic revitalization of Serbia. The significance of urban population arises from its quantitative and especially qualitative (structural) characteristics. This category of population of the Republic realizes significant growth (more than 10%) in the last two inter-census decades (1981-2002) regardless of the effects of demographic and socio-economic transitions and geo-political changes and their mainly negative influences as opposed to the total population of this region which realizes an apparent drop (of 3%). The drop of rural population is even more obvious (by about 16%) so its (future) role in possible demographic revitalization of Serbia is of secondary significance. As early as the seventies, the focus of main demographic processes (natality) shifted from rural to town populations. It is a fact that only the urban population of Serbia (without Kosovo) realized a positive natural growth in the nineties. However, it is interesting that large cities lost their precedence at the end of the twentieth century, namely negative natural growth appeared (Belgrade -1.5‰, Novi Sad - 0.3‰ and Subotica - 5.4‰) and in fact only small and medium towns provided natural replacement of its population. They participate with over 60% in total number of live births in urban areas, and having in mind that they are becoming the bearers of population reproduction, they can be viewed as the poles of future demographic revitalization of Serbia.

Key words: *urban agglomerations, population, demographic revitalization, Serbia*